

דברים על דיוקם

גדעון פוקס

שנינו במסכת אבות, כי 'כל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם'; ואולם מה על האומר דבר בשם 'אומרו' והוא לא אָמְרו? במאמרו של אריה כשר, 'מלחמתו של המלך ינאי בערים ההלניסטיות באספקלריה של כתבי יוסף בן מתתיהו', קתדרה, 41 (תשרי תשמ"ז), עמ' 25, הערה 74, טוען המחבר שזיהיתי את 'תעלת אנטיוכוס' עם תל אנפה, וכי הלכתי בדרכם של שלאטר, אבי-יונה וצ'ריקובר בניסיון לאתר את המקום בבקעת החולה העילית.¹ ואולם כל מי שיעיין במאמרי הנ"ל, יוכיח לדעת שני דברים: האחד, כי דחיתי דחייה נמרצת את הצעות החוקרים שבדרכם כביכול הלכתי. והשני, כי לא זיהיתי את תל אנפה (כך, ולא כפי שכתב כשר: תל אל-אנפה) עם 'עמק אנטיוכוס'.²

ואם כבר עסקינן במאמרו של כשר, אוסיף עוד מספר הערות קצרות:

א. בעמ' 16 קובע כשר כי: 'המלכה המצרית [קליאופטרה השלישית] שהתה שם [בסקיתופוליס] עם צבאה במחנה-חורף, בשנת 102/103 לפני-הספירה'. שהייתה האמורה של קליאופטרה במחנה-חורף בסקיתופוליס אין לה על מה לסמוך. כתובת דמוטית שנתגלתה בסיראפיוס בממפיס שבמצרים, ואשר תאריכה הוא 20 בפברואר שנת 102 לפני-הספירה, מציינת במפורש, כי קליאופטרה ובנה תלמי אלכסנדר שהו אותה עת עם צבאם בפלוסיון.³ ואם כך, מחנה-החורף היה שם ולא בארץ-ישראל. גם אלמלא נתגלגלה לידינו אותה כתובת דמוטית, יכולנו לקבוע כמעט בוודאות, כי קליאופטרה לא בילתה את החורף בסקיתופוליס; שהרי אין לשער, כי היתה עושה זאת בשעה שבנה המורד, תלמי לאטירוס, חָרַף בעזה ואיים לתקוף את מצרים (כפי שאכן עשה בסופו של דבר), ובכך היתה משאירה את הדרך למצרים פתוחה.

ב. בהערה 40 בעמ' 20 של מאמרו יוצא כשר כנגד השערת כי קדמוניות, יד, 10 הינה תעמולה הרודיאנית של ניקולאוס איש דמשק, שהועתקה בידי יוסף בן מתתיהו. והוא שואל: 'מה יש באותה ידיעה כדי לייפות במיוחד את משפחת הורדוס?' וכן: 'מה אם כן המוטיב התעמולתי כאן, שאינו מעוגן בעובדות?'

1 כשר מפנה למאמרי: G. Fuks, 'Tel Anafa: A Proposed Identification', *Scripta Classica Israelica*, V (1979/80), pp. 181-182

2 'It is clear that this somewhat mysterious valley is *not* to be sought in the vicinity of Tel Anafa' (Ibid., p. 182). ההדגשה היא לצורך הערה זו.

3 W. Spiegelberg, 'Ein historisches Datum aus der Zeit des Ptolemaios XI: על הכתובת ראה: Alexandros', *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, 57 (1922), p. 69

על כך אשיב ואומר, כי תכלית הידיעה היתה להראות, שמשפחתו של הורדוס לא היתה שותפה למעשי ההרס של החשמונאים (אלכסנדר ינאי במקרה זה). והרי לא נוח היה לו להורדוס, משנעשה מלך בחסות הרומאים ומיטיבן של ערים יווניות, להודות (פאמת) כי סבו היה שותף פעיל למדיניותו האנטי־הלניסטית של אלכסנדר ינאי. ויש לתמוה, מדוע מעדיף כשר את הידיעה המייפה את מעשיו של אנטיפס, שאין לה כל תימוכין במקום אחר, על הידיעה המפורשת על חורבנה המוחלט של עזה בתחילת שלטונו של ינאי, המוצאת לה סיוע גם ממקור אחר?⁴ ג. בעמ' 29 יוצא כשר נגד ההנחה, כי גֶרְסָה נשמטה מידיו של ינאי בזמן מסוים לאחר כיבושה. טענתו היא, שמניין השנים הפומפיאני של העיר מעיד על שחרורה מעול היהודים ושולל את ההנחה דלעיל. ואולם אי־אפשר לקבל את טענתו בדבר מניין השנים הפומפיאני כראיה, שהרי גם לפילדלפיה היה מנין שנים פומפיאני,⁵ ואין איש טוען כי נפלה אי־פעם בידי החשמונאים.⁶

4 Strabo, XVI, 2, 30 (759); מקור שכשר מודע כמוכן לקיומו (ראה הערה 35 במאמרו).
 5 על המניין הפומפיאני של פילדלפיה ראה לאחרונה: J.-P. Rey-Coquais, 'Philadelphie de Coelésyrie', ADAJ, 25 (1981), pp. 25-27
 6 ראה: E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ* (ed. G. Vermes & F. Millar), II, Edinburgh 1979, p. 156

תשובה לדברים על דיוקם

אריה כשר

א. אכן בהערה 74 במאמרי 'מלחמתו של המלך ינאי בערים ההלניסטיות באספקלריה של כתבי יוסף בן מתתיהו' נפלה טעות כתוצאה מהשמטה אומללה (אך משמעותית) של המילה הקטנה 'לא'; וכך צריך לקרוא: 'הלה [קרי: ג' פוקס] לא הלך בדרכם של שלאטר, אבי-יונה וצ'דיקובר' וגו'. היתה זו רשלנות מצדי שלא הקפדתי לתקן את השגיאה בזמן ההגהה. אני מתנצל אפוא ומקווה שתיקון הדברים בשם אומנם יביאו אי-פעם גאולה לעולם...

ב. כתשובה להשגותיו של גדעון פוקס על דבר שהותה של קליאופטרה השלישית בסקיתופוליס בחורף 103/102 לפני-הספירה, עלי להעיר כי נוכחותה שם צוינה במפורש על-ידי יוספוס.¹ לדבריו, שם נחתמה הברית המדינית בין ינאי לקליאופטרה, וזאת לאחר שהיא כבר כבשה את פטולמאס.² הדברים אמורים אצל יוספוס בהקשר אחד עם איזכור קודם על שהיית תלמי התשיעי לאטירוס (סוטר השני) בעזה בחורף של אותה שנה;³ ללמדך, כי לפי סדר הזמנים של יוספוס קדם כיבוש פטולמאס לכך, וכי תלמי התשיעי לאטירוס ניצב זה כבר בעורפה של קליאופטרה, לאחר שנכשלה מזימתו לכבוש את מצרים ולאחר שנסוג ממצרים.⁴ כל נשכח, כי המיתקפה של קליאופטרה על ארץ-ישראל היתה פעולה משולבת של צי וחילות-יבשה.⁵ העובדה שהמלכה המצרית הסתייעה בצי לצורך פלישתה ארצה, יכולה להסביר את המצב בו נמצא תלמי התשיעי לאטירוס בעורפה. אמנם השימוש של יוספוס במלה 'בינתיים' (ἐν τούτῳ) יכול לעורר ספק מסוים באשר לקדמות חיסולו של האיום על מצרים (ביחס לכיבוש פטולמאס);⁷ אבל קביעתו המפורשת של יוספוס⁸ על מזימת תלמי התשיעי לאטירוס (שהוגשמה), לפלוש מצרימה 'כשעה שהיא פנויה מצבא', מאששת את סדר הזמנים דלעיל. זאת ועוד, מפפירוס דמוטי הנושא את התאריך 27 בספטמבר 103 לפני-הספירה עולה, כי תלמיד העשירי אלכסנדר, בנה האחר של קליאופטרה השלישית ושותפה לשלטון, יצאה בשליחות כלשהי מפטולמאס לדמשק.⁹ התאריך

1 קדמוניות, יג, 355.

2 שם, שם 353. השווה: מ' שטרן, 'היחסים שבין ממלכת החשמונאים ומצרים התלמית על רקע המערכת הבינלאומית של המאות השנייה והראשונה לפה"ס', ציון — ספר היוכל, נ (תשמ"ה), עמ' 102.

3 קדמוניות, יג, 352.

4 שם, שם.

5 שם, שם, 349.

6 שם, שם, 353.

7 ראה שטרן (לעיל, הערה 2), עמ' 100, הערה 99.

8 קדמוניות, יג, 351.

9 U. Kaplony-Heckel, 'Ein neuer demotischer Brief aus Gebelen', *Festschrift zum 150 jährigen Bestehen des Berliner Ägyptischen Museum (Staatliche Museum zu Berlin, Mitteilungen aus der Ägyptischen Sammlung, VIII)*, Berlin 1974, pp. 287-301; J.K. Winnicki, 'Griechisch-demotische Soldatenkorrespondenz aus Pathyris (Gebelen)', *Proceedings of the Sixteenth International Congress of Papyrology*, Chico 1981, pp. 547-552; E. Van't Dack, 'Le conflit judéo-syro-égyptien', *de 103/102 av. J.C.*, *ibid.*, pp. 303-312. עיי' גם שטרן (לעיל, הערה 2), עמ' 100-101.

הזה מאשש גם הוא את סדר הזמנים של יוספוס, מהגם שהוא נותן יסוד למסקנה, כי כל התיאור בקדמוניות, יג, 320-351 קדם לתאריך הזה, וכי מיתקפת הנפל של תלמי התשיעי לאטירוס על מצרים התרחשה בה בשעה שקליאופטרה צרה על פטולמאס,¹⁰ ואולי כך צריך לפרש את המונח 'בינתיים' שבקדמוניות, יג, 353.

הכתובת הדמוטית 3709 (מסיאפיוס שבממפיס) מלמדת על נוכחותו של תלמי העשירי אלכסנדר (!) עם צבאו בפלוסיום מ-20 בספטמבר (מחזיר) עד לא יאחר מיוני (פאיני) בשנת 102 לפני הספירה.¹¹ בקדמוניות, יג, 352 ציין יוספוס, כי קליאופטרה 'שלחה חלק מצבאה [למצרים] וגירשה אותו [קרי: את תלמי התשיעי לאטירוס] מן הארץ'. אמנם לא צוין מי עמד בראש הצבא הזה, אך יש יסוד סביר להניח, כי היה זה תלמי העשירי אלכסנדר. לדעתי, הוא היה זה שסיכל את מזימת לאטירוס לכבוש את מצרים; ואולי בנסיבות ההן מצא את מותו גם המצביא היהודי חלקיה, כאשר רדף אחר לאטירוס הנסוג לחילת-סוריה.¹² לסיכום עניין זה: יש הגיון בהנחה בדבר שהותה של קליאופטרה השלישית בסקיתופוליס; שהרי היא לא הפקירה את מצרים, אלא שיגרה שמה את בנה תלמי העשירי אלכסנדר, שהתמקם עם צבאו בפלוסיום בסוף אותו חורף. היא עצמה יכלה אפוא להתפנות בנסיבות ההן לעיסוקיה הצבאיים והמדיניים בזירה הארץ-ישראלית.¹³ שיערתי כי היא תרפה בסקיתופוליס, משום ששם היא חתמה על הברית המדינית עם אלכסנדר ינאי. אמנם אין הדבר מחויב המציאות, אך בה במידה אין הוא בלתי-אפשרי, ולאור המידע הנ"ל גם אין הוא בלתי-הגיוני, ובפרט שנוכחותה בסקיתופוליס נזכרת במפורש על-ידי יוספוס. דומה, כי לא אטעה אם אומר, כי לפחות חלק מהחורף שהתה שם.

ג. בניגוד לדעת פוקס, סבורני כי הידיעה בקדמוניות, יד, 10 על בריתו של אנטיפס (סבו של הורדוס) עם עזה ואשקלון מזה ועם הערבים (קרי: הנבטים) מזה, עומדת במבחן ההגיון ההיסטורי. ידידות בנו אנטיפטרוס עם הנבטים היא מן המפורסמות ואינה צריכה ראייה. לפיכך, אין גם לפקפק ביחסיו הטובים של אנטיפס עם הנבטים. אשר לערים עזה ואשקלון, הן היו קשורות בקשרי מסחר הדוקים עם הנבטים, מה גם שעזה היתה קשורה עמם בברית מדינית עוד זמן רב לפני-כן. אף עובדות אלה מן המפורסמות הן ואינן צריכות ראייה. האם אין אפוא יסוד סביר למחשבה, שאנטיפס רצה לטפח קשרים עם שתי הערים הללו כדי להפיק רווחים מהסחר הנבטי, שפילס דרך נמליהן נתיבות מערבה? הן לאחר כיבוש עזה בידי ינאי יכול היה אנטיפס לנצל את תפקידו

10 מסקנה זו נתחזקה אצלי גם בעקבות דיון שערכתי על תעודה זו עם פרופ' גצל כהן מאוניברסיטת סינסינטי, העומד לפרסם מאמר על מלחמתו של ינאי נגד תלמי התשיעי לאטירוס.

11 W. Spiegelberg, 'Ein historisches Datum aus der Zeit des Ptolemaios Alexandros', *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, LVII (1922), p. 69; W. Otto & H. Bengston, 'Zur Geschichte des Niederganges des Ptolemaerreiches', *Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Abteilung*, N.F. 17, München P. Grenfell, 1938, pp. 186-187. ראוי לציין, כי קריאת התאריך אינה ודאית לגמרי. אף-על-פי-כן, מפפירוס I.32 ניתן ללמוד על חניית צבא מצרי בפלוסיום באמצע אפריל 102 לפני הספירה. כך או אחרת, גם ה-20 בפברואר, שהוא התאריך המוקדם בכתובת הדמוטית הנ"ל, מלמד על הנוכחות הצבאית בפלוסיום רק לקראת סוף החורף של אותה שנה, ולא לפני-כן.

12 גם מסקנה זו נתחזקה אצלי בעקבות הדיון עם פרופ' ג' כהן, ותודתי לו על עצותיו השקולות והלמדניות.
13 במיוחד כאשר היו לה תכניות להשתלט על ארץ-ישראל כולה, לרבות ממלכת ינאי (קדמוניות, יג, 353). רק כאשר נוכחה לדעת שחייליה היהודים בפיקודו של חנניה יפנו לה עורף, נמלכה בדעתה וניאותה להצעת הברית של ינאי, דבר שהביאה לסקיתופוליס.

כסטראטגוס של אידומיאה, לרבות עזה, על-מנת לשמש חוליית-קשר בין הנבטים לשתי הערים האמורות, שאחת מהן נהנתה מאוטונומיה בחסות הממלכה התלמיית והשנייה היתה נתונה למרותו. בדרך זו הוא יכול היה לשרת את האינטרסים של כל הצדדים — הנבטים, ינאי, עזה, אשקלון והוא עצמו. הפאנגיריות (גודש דברי שבח ותהילה) המשתמעת מעדות יוספוס,¹⁴ אינה מעלה או מורידה ביחס להסתברות ההגיונית של עוברת ידידותו של אנטיפס עם הערים האמורות ועם שאר הצדדים בניסיבות ההן. ראוי להדגיש כי המגמות הפאנגיריות של ניקולאוס איש דמשק (המקור של יוספוס) לא מצעו ממנו, למשל, לספר בהקשר אחר, כי לא כל הערים ההלניסטיות בארץ-ישראל הגו חיבה לבית הורדוס. הן הוא עצמו (ולא כמובא בכתבי יוספוס) ציין, כי לאחר מות הורדוס שיגרו ערים הלניסטיות אחדות משלחות אל אוגוסטוס כדי לבקשו שיחזיר להן את חירותן, משום שרצו להינתק מכפיפות מדינית לבית הורדוס.¹⁵ ידוע, כי איבה תהומית שררה בין הורדוס לגנרלה;¹⁶ ולדעתי, גם יחסיו עם עזה לא היו שפירים (בלשון המעטה) — עובדה המסתברת היטב על רקע יחסיו הגרועים עם הנבטים מאז שנת 31 לפני-הספירה.¹⁷ בניגוד גמור להורדוס, קיים סבו אנטיפס יחסי ידידות עם הנבטים ועם עזה גם יחד, דבר שהלם מאוד את נסיבות זמנו. כללו של דבר: אין להיגרר אחר הפתרון הקל של פסילת עדות יוספוס רק על-סמך חשד של זייפנות פאנגירית האמורה בהקשר עניינים קרוב; אלא יש לבחון את הדברים לגופם, על דרך ההסתברות ההיסטורית הנסיבתית ומחקר השוואתי.

ד. השגתו של פוקס בעניין המניין הפומפיאני של גרסה אינה נראית לי משכנעת די הצורך. לדעתי, איזכורו של מניין פומפיאני בפילדלפיה, שלא נכבשה מעולם בידי החשמונאים, אינו יכול לשמש הוכחה ביחס לגרסה.¹⁸ אמנם העיר שיחפה פעולה עם הטיראן של פילדלפיה, תיאודורוס בן זנון קוטילאס, ואולי אף נשלטה על-ידו פרק-זמן מסוים, אך היא נכבשה ללא ספק על-ידי ינאי.¹⁹ הואיל ואבדן השליטה הזמני של ינאי בגרסה (בזמן מן הזמנים לאחר-מכן) הוא רק בגדר אפשרות סבירה, ולא ודאית (וכך מוצע הדבר במאמרי), אין יסוד מוצק להציע, כי המניין הפומפיאני שהונהג בעיר נועד לציין את שחרורה מעולו של שליט אחר. אמנם שמה של גרסה נעדר מרשימת הערים המשותרות אצל יוספוס,²⁰ אך אין היא העיר היחידה מערי עבר-הירדן המזרחי ששמה נשמט. בגירסת 'מלחמת היהודים' לא נזכר גם שמן של דיון ואביליה, ואילו ב'קדמוניות היהודים' לא נזכר שמה של אביליה; והלא שתיהן נכבשו על-ידי ינאי ובשתיהן הונהג מניין פומפיאני.²¹ קיצורו של דבר: השגתו של פוקס אינה משוללת הגיון, אבל אין היא משכנעת די הצורך.

14 קדמוניות, יד, 8-9.

15 M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, I, Jerusalem 1974, p. 252, no. 97, II. 61-62

16 קדמוניות, טו, 359-351.

17 פרשיות וסוגיות אלה עתידות להידון בהרחבה בספרי, 'כנען, פלשת, יוון וישראל — יחסי היהודים והערים ההלניסטיות בימי הבית השני', שיראה אור בקרוב.

18 דרך אגב, גם לקנת, שלא נכבשה אף היא בידי ינאי, היה מניין פומפיאני, וראה: E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ* (eds. G. Vermes & F. Millar), II, Edinburgh 1979, p.

141

19 עיין: שירר, שם, עמ' 150 וכן במאמרי, עמ' 24-25.

20 מלחמות, א, 155-157; קדמוניות, יד, 74-76.

21 שירר, שם, עמ' 137, 149.